

ALEJANDRO BERMÚDEZ MEDEL
LUIS CARLOS JUAN TOVAR

EL FORN IBÈRIC DE FONTSCALDES, PRIMER OBJECTIU DEL "PROGRAMA OFFICINA" A CATALUNYA

Dada la celebració a Valls de la XXXV Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos de Catalunya, sembla oportú aprofitar l'ocasió per fer referència als treballs d'aixecament planimètric i de reinterpretació arqueològica portats a terme al forn de Fontscaldes durant la tardor de 1987 en el marc del Programa Oficina. Aquest programa té com a objectiu l'inventari, primer, i l'estudi integral, després, de les Unitats de Producció de Ceràmica (UPC) a la Península Ibèrica (afectant els dominis de la Història Econòmica i Social, Història de la Tecnologia i Cronologia). S'emfatitza el paper destacat que en l'Economia romana i, per extensió, la importància de la indústria ceràmica en l'Economia Antiga, de la qual en fou, sens dubte, un pilar bàsic.

La finalitat de la present comunicació no és altra que ressaltar la importància i el significat del forn de Fontscaldes com quasi únic vestigi d'una UPC que planteja una seriosa problemàtica, no resolta satisfactòriament fins aquest moment i l'estudi de la qual requereix un replantejament del tema, d'acord amb els coneixements i tècniques arqueològiques actuals. Aquest va ésser l'objectiu que impulsà la intervenció arqueològica esmentada. Aquesta, així com l'exposició de la mencionada problemàtica, d'acord amb les dades parcials de què es disposa, ha donat origen a diversos articles, als quals els remetem. El darrer és orientat exclusivament a l'estudi de l'estructura del forn, i es troba en una avançada fase d'elaboració (1). Degut a l'existència de tals referències, no desitgem ésser reiteratius en l'exposició d'informació, però, a causa de l'oportunitat que se'ns brinda, desitgem fer un balanç o estat de la qüestió (2).

El coneixement de la naturalesa dels tallers (d'aquest que ara ens ocupa i de molts altres dintre i fora de Catalunya), dels factors geogràfics, geològics, topogràfics, econòmics i socials que incideixen en la seva ubicació i posterior rendiment, dels mitjans tècnics i humans emprats en l'explotació i altres facetes col·laterals, és imprescindible de cara a perfilar un panorama veraç de la indústria ceràmica en el món romà i jutjar el seu valor qualitatiu i quantitatiu dins el marc de l'economia.

Els estudis dels tallers en el camp de Tarragona s'han iniciat, per la nostra part, amb l'anàlisi d'allò que hem qualificat de "Fenomen Fonstcaldes", degut a l'àmplia dispersió de la ceràmica atribuïda a aquest centre. El seu gran interès rau en representar un moment inicial de la presència romana al Camp de Tarragona i, per tant, pot marcar les pautes de comportaments i de models econòmics posteriors. El pla de treball aplicat en aquest cas contemplava l'anàlisi de l'estructura del forn pròpiament dita, per la qual cosa es va procedir a un aixecament planimètric que corregís els defectes i els errors d'interpretació i de tractament de l'existent fins el moment (3). A priori, no es podia descartar, donat el seu interès, l'inici d'una fase d'excavació de certs sectors del jaciment i l'aplicació simultània dels principis de l'arqueologia espacial al poblament circumdant, per plantejar almenys una sèrie de qüestions i possibles vies de solució. De moment, l'excavació arqueològica no s'ha fet. Per altra banda, estem segurs que el procés de consolidació i d'adequació de l'estructura conservada, que es troba en vies de realització en aquests moments, obligarà a desmuntar el marge de pedres que s'aixeca, al Sud, al costat mateix del *praefurnium*, i això permetrà, als responsables de l'operació, obtenir noves dades que, junt amb les existents, ajudin a la més exacta determinació de les característiques del forn, i, per tant, del caràcter de la seva producció i la cronologia (dos dels aspectes encara en discussió).

L'anàlisi de l'entorn natural i econòmic del taller comporta el coneixement tant del marc físic com de l'històrico-arqueològic. En el primer dels aspectes és imprescindible la valoració de la posició/situació del taller, els seus recursos aquífers, el potencial argilós de la zona en sentit ampli i les fonts de combustible. Pel que fa al segon aspecte, és important disposar d'una completa i documentada carta arqueològica, la inexistència de la qual hem de lamentar.

La posició/situació de Fontscaldes en una zona al peu de la muntanya d'escàs pendent, damunt les primers formacions rocoses del Coll de Lilla (Serra de Miramar, Cadena Prelitoral Catalana) planteja ja serioses qüestions sobre la idoneïtat de l'emplaçament i el caràcter o orientació econòmica del taller, la connexió del qual amb els seus mercats bé va poder ésser facilitat per un

emplaçament pròxim a accessos naturals i vies de comunicació. És d'esperar que en un futur no molt llunyà podrem conèixer el vertader abast de la producció de Fontscaldes, separant-ne aquelles imitacions que l'emascaren. Cert és que les dades de les quals es disposa, fins ara, semblen confirmar l'existència d'un ampli mercat (i també de certa intensitat) costaner i un altre interior, lògicament associats a un forn potencial distribuïdor (p.e. Tivissa, Puig Castellar, Empúries, Enserune, Ventimiglia; Molí d'Espigol, Tossal de les Tenalles i diversos punts del Baix Aragó).

El predomini dels terrenys paleozoics a la zona, amb materials eminentment detrítics, especialment pissarres, motiva que les argiles locals (existents, malgrat que certament limitades en relació amb altres territoris circumdants) es trobin sotmeses a una forta càrrega d'aquestes impureses que, per altra banda, les caracteritzen macroscòpicament. El seu ús en l'elaboració de masses argiloses aptes per a la manufactura de ceràmica semifina devia implicar un seriós procés de tractament per decantació. No devia passar el mateix en el seu ús per a la fabricació de materials ceràmics de construcció, on és preceptiu l'ús de pastes més magres. No es pot oblidar per cap concepte que, fins ara, el caràcter de la producció de la UPC situada a Fontscaldes és dual, ja que es troba testimoniada tant la dels gots i plats de cos ceràmic sensiblement depurat i coccia a mitja temperatura, com la de tegulae i imbrices de pastes grosseres amb abundant desgreixant pissarrós (aquesta última vessant de la producció s'ha ignorat sistemàticament en les referències al taller). Per altra banda, és molt convenient tenir en compte la presència d'argiles de diversa importància i naturalesa a Valls, Alcover, Cabra del Camp i entre els termes de Montblanc i Vilaverd, a més a més de les existents a l'Espluga de Francolí amb major dificultat d'accés. Donat el caràcter d'una part de la Producció i la sensible intensitat, no convé descartar l'explotació d'alguns d'aquests focus. Desconeixent el volum real de la producció i, per tant, del consum de matèria prima és difícil valorar la idoneïtat de la situació del taller en relació al seus focus d'abastament. És possible que les argiles locals, convenientment tractades, fossin suficients per a mantenir el nivell desitjat de producció (qualitatiu i quantitatiu) sense recórrer a jaciments limítrofes. És pel contrari probable que s'explotessin argiles de llocs pròxims (alguns es troben a tan sols cinc Km.), i en aquest cas hauria d'explicar-se el perquè no es va situar la UPC sobre el terreny a explotar (coneguda és la tendència de les *fliginae teglariae* romanes a instal·lar-se en el propi terreny argilós; tendència molt menys evident en les *officinae figulinae*, on prima més la proximitat a les vies de comunicació, als punts de redistribució o directament als mercats que la de la matèria prima).

Pel que fa a l'aportació hídrica (el taller es troba a la subconca del Francolí), és molt difícil determinar la disponibilitat de l'aigua en el lloc durant l'Antiguitat. Aquest és un factor determinant en la implantació d'una indústria ceràmica i, malgrat que no sembla que en la actualitat existeixin importants punts d'abastament, és de suposar que, tant el topònim del poble immediat, com la mateixa presència del taller siguin símptomes de la seva existència.

En referència al combustible, les espècies d'arbres de la zona (alzina i pi) són fàcilment explotables.

És molt deficient el coneixement actual del context arqueològic del taller, tant de l'immediat, sobre el qual pesen serioses ambigüitats (la Fonteta i el Serral), com de l'entorn en el seu sentit més ampli (el radi d'acció investigat és de deu Km.). El total de jaciments examinats puja a trenta-quatre, amb cronologies que grosso modo agafen des del segle IV abans de Crist fins l'època romana tardana. En tots els casos, la cronologia és només orientativa, ja que es tracta de jaciments no excavats i l'estimació sols es pot realitzar a partir de rastrejos de superfície, sense poder esquivar tota la problemàtica que plante-gen. Així, doncs, els marges d'error, pel que fa als límits cronològics de l'ocupació a la verdadera natura i dimensió del jaciment, poden ésser superiors als desitjats.

Conseqüència immediata de tot això dit anteriorment és que es fa extremament difícil procedir a una valoració del poblament al llarg dels segles III, II i I abans de Crist a l'àrea acotada convencionalment per a l'estudi. S'han triat tals límits cronològics atenent el perfil històrico-arqueològic aportat pel jaciment que ens ocupa, ja que la producció de ceràmica semifina a Fontscaldes ha sofert datacions molt disperses. Les dades actuals de caràcter extern apunten a situar-la a la primera meitat del segle II, depassant fins i tot una mica la meitat de l'esmentat segle; pel que fa a la producció de MCC, està de moment sense data, malgrat que ens inclinem a pensar que és sensiblement posterior. En conseqüència, el context arqueològic de la UPC en sentit ampli és el definit.

No desitgem detenir-nos en la relació d'assentaments integrats en el context arqueològic i cronològic descrit, ja que així ho hem fet en el primer dels treballs anteriorment esmentats (4), però sí que calen algunes observacions.

És molt possible que tots els assentaments amb cronologia del segle III (i també interior) que coneixem a la zona es corresponguin amb un hàbitat típic poblat. Es tracta de quatre: el Degotall a Alcover, els Garràfols a Vallmoll, el Vilar a Valls i amb moltes reserves les Planes de la serra a Vila-rodona (on en superfícies es van recollir alguns fragments de ceràmica qualificable de "pro-

tocampaniana”). Pel que se sap en l'actualitat, la seva perduració fins un moment indeterminat, molt avançat el segle II, és inqüestionable. És probable la seva aparició aleshores en paral·lel a la implantació d'un poblament aparentment nou que es detecta a la zona. El nombre de jaciments i l'origen cronològic dels quals se situa, segons els rastrejos de superfície, en el segle II (meitat o segona meitat) augmenta de manera significativa respecte als censats en el segle anterior. Podria existir una encavallada cronològica entre els nuclis en extinció de caràcter netament pre-romà i aquests nous punts d'assentament, molts dels quals continuaran en època imperial. Així, doncs, el “fenomen Fontscaldes” es produeix en una fase crítica, en la qual encara tenen activitat els nuclis pre-romans (que ja aleshores han sofert l'acció de l'invasor), i comença un nou assentament, el principi exacte del qual ens és impossible determinar fins ara, però que bé podria ésser esgraiat durant el segle II (especialment la segona meitat) i principis del segle I. Aquesta transformació pot ésser conseqüència de la primera acció político-econòmica dels romans al Camp de Tarragona. En definitiva, cal pensar en una forma diferent d'ordenament territorial i econòmic de la qual participa la implantació de la terrisseria i que no sembla altra que la derivada de la presència de Roma.

Resulta molt difícil, sense fer excavació, determinar quins assentaments rurals tenen el seu origen en el segle II i quins en el segle I abans de Crist. La gran majoria sobreviuen en època imperial, encara que mantenen unes dimensions molt reduïdes. Malgrat tot, alguns semblen cobrar una envergadura considerable (p.e. les Planes-Mas d'en Gori?).

Paral·lelament, és convenient tenir molt en compte les vies de comunicació com a element en joc en relació amb la posició i caràcter del taller i com ja hem entrevist amb anterioritat quan fèiem referència al medi natural. El nostre interès primari rau no tant a fer un estudi amb profunditat dels traçats viaris, sinó a obtenir una visió inicial de la posició que ocupava la UPC respecte a les principals rutes.

S'ha d'estimar la viabilitat de dues possibles rutes principals i al menys un pas secundari: la primera, la via Tarraco-Ilerda, que discorre en paral·lel al marge dret del Francolí, seguint l'antic camí de Tarragona a Montblanc (a partir del Pont de Goi passa al marge esquerre del riu); en segon lloc, s'ha de prendre en consideració la possibilitat que l'actual camí de traçat rectilini de Montblanc a Vilafranca del Penedès fos en realitat una via romana d'enllaç interior entre la Via Augusta costanera i la Tarraco-Ilerda. Fontscaldes estaria en un punt al peu del seu traçat. Ha d'afegir-se, per acabar, un camí secundari a través del pas natural de Cabra del Camp, lloc de confluència de diversos

camins i on se situa el jaciment de Castell Trencat.

D'acord amb tot això, es fa evident la bona situació de la UPC de Fontscaldes, que podria disposar de comunicació immediata amb la costa i amb l'interior de l'altra banda de la Serralada Prelitoral, o sigui les dues grans àrees de mercat que es reconeixen als seus productes.

En aquest estat de coses seria de gran interès poder determinar la incidència de la ceràmica produïda a Fontscaldes en els jaciments de la zona, per a decidir si aquests eren el seu mercat més immediat, o si, pel contrari, la producció es destinava amb una certa exclusivitat a centres de major envergadura, més allunyats i als quals s'arribava per les vies esmentades. D'ésser així, el "fenomen industrial" cobraria un caire de major sofisticació i determinaria una vertadera programació de la producció, alhora que una vertadera selectivitat de mercats. De moment, no obstant, no podem avançar esdeveniments.

En relació amb l'estructura del forn pròpiament dita es plantegen importants problemes. Colomines (5) descriu l'excavació d'un taller ceràmic efectuada a la Coma. Segons aquest investigador, es van trobar pressumptes dependències de la terrisseria, alguns "clots" plens de ceràmica pintada de tipus ibèric i un important forn de planta rectangular, definit també com "ibèric" per extensió. Sense voler entrar a discutir tocant a si allò que Colomines relaciona amb un abocador d'escòries de peces defectuoses ho és en realitat o no, creiem que existeixen suficients elements de judici com per dubtar de la seva vinculació al forn i enfocar l'anàlisi d'aquest dins una perspectiva diferent.

El forn que estudiem no té res a veure amb tots els que coneixem entre els segles VI i III abans de Crist, ja sigui a l'àrea ibèrica o en altres territoris peninsulars. Els trets estructurals assenyalen cap a una concepció tecnològica que poc o res té a veure amb l'aplicada en època pre-romana i que, de seguida, remet a l'àrea itàlica. Si bé és cert que les primeres estructures de forns de planta quadrangular neta, amb un sistema de suport de la graella mitjançant petits murs laterals apareixen al Sud de la Península Itàlica i Sicília en el segle V abans de Crist, també és cert que aquest tipus de forn no es dona fora d'Itàlia fins molt després. La seva aparició a la Península Ibèrica no pot ser anterior al segle II. Altres estructures similars a l'àrea catalana s'han datat a l'època republicana tardana (p.e. forn 1 de Can Vedell a la fase I). Les característiques del de Fontscaldes assenyalen cap un model romà fet amb certa grosseria i inexperiència, però segurament amb una concepció més avançada i potser amb certa posteritat al forn que hem tingut ocasió d'estudiar a Botarell (6), de planta quadrada amb pilar o petit mur central, en el qual advertim una fase de transició entre la tècnica pre-romana i la pròpiament romana. Per tant, la definició com

a “forn ibèric” és gratuïta.

A tot això hem de sumar el fet que la posició dels suposats abocadors (vint metres per damunt del forn) no és la idònia en relació amb l'estructura de coccio i, també l'existència indiscutible de materials ceràmics de construcció vitrificats i semifusos, resultat d'una mala coccio. A més a més de no existir una vinculació lògica entre la ceràmica trobada en els “clots” i el forn conegut, les dimensions de l'estructura del forn, així com la magnitud dels suports de la suposada graella, assenyalen que es tracti en realitat d'un forn destinat a MCC.

Resumint, allò que és cert és que Fontscaldes és una peça clau per al coneixement de la producció ceràmica en el Camp de Tarragona, ja que poden respondre al primer impacte (impacte inicial) de la intervenció romana sobre l'àrea i tractar-se, en conseqüència, d'un fenomen netament romà, és a dir, la difusió i comercialització d'un producte indígena gràcies a la implantació d'esquemes econòmics romans. D'acord amb les poques dades arqueològiques de què disposem sobre l'entorn, a nivell d'hipòtesi de treball, el fenomen podria associar-se a una etapa de nou poblament indígena (petits assentaments rurals) en fase de romanització a zones properes als cursos alt del riu Francolí i alt i mitjà del riu Gaià, potser com a resposta a aquesta primera intervenció romana al camp, posterior a una fase d'inestabilitat del primer quart del segle II abans de Crist i paral·lela a la consolidació de la influència romana primer (segon quart del segle II) i després als moments inicials de la primera fase d'urbanisme detectada a la ciutat (tercer quart del segle II abans de Crist). Aquesta etapa començaria en paral·lel a l'abandonament d'una part dels petits nuclis de poblament pre-romà del segle III abans de Crist (pel que fa a això es reconeixen importants punts foscos en la documentació) i suposaria un estadi precedent a la concentració d'almenys una part de la població en les zones baixes, al costat dels llits del riu, on es troba documentada l'existència de “grans assentaments tipus vil·la des d'un moment lax al voltant del canvi d'Era (la majoria amb clars antecedents republicans).

Per altra banda, i això és tan important com tot allò exposat fins aquí, no creiem que el “forn de Fontscaldes”, de tecnologia netament romana, sigui el responsable de la ceràmica del mateix nom (datada grosso modo) a la primera meitat del segle II (més cap a la meitat) i si ho va ésser va sofrir un canvi de producció a partir d'un determinat moment. Ens inclinem a pensar que es tracta d'un forn posterior associat a la producció de tegulae e imbrices, dels quals, en tenim una significativa representació deformatada, vitrificada i semifosa als voltants i fins i tot a l'interior del recinte. Cert és que a part de la suposició de Colomines, no existeix cap altre indicatiu que permeti afirmar que aquest forn en

concret estigués destinat a la cocció de ceràmiques pintades. Malgrat tot, sí que és evident que es va produir a Fontscaldes almenys una part de l'esmentada ceràmica, ja que entre els materials recollits en les antigues excavacions s'han reconegut alguns fragments interpretables com a "errors de forn".

Les reflexions anteriors han obert una important sèrie d'interrogants, als quals ha de buscar-se una solució satisfactòria. Per això, a part de treball que ha de realitzar el Programa Oficina, s'ha de demanar la col·laboració d'estudiosos locals en un esforç comú per desvetllar la problemàtica plantejada. Desitgem també aprofitar aquestes darreres línies per defensar una àmplia receptivitat vers l'ús de les noves tecnologies, amb l'objectiu d'aportar més informació al respecte. Amb el temps, quan l'experiència en aquest camp estigui suficientment desenvolupada i la quantitat de la mostra necessària sigui la menor possible, seria desitjable l'aplicació de la tècnica del magnetisme termoremanent per a la datació de l'estructura. Això, de moment, planteja greus problemes tècnics i conceptuals, però és d'esperar que aviat puguin ésser obviats.

NOTES

1. Juan TOVAR, L.C. BERMÚDEZ MEDEL, A. MASSÓ I CARBALLIDO, J. y Ramon SARIÑENA, E.: "Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)". Butlletí Arqueològic, 1986-87 (en prensa); Juan Tovar, L.C. y Bermúdez Medel, A.: "Hornos republicanos en Cataluña: Fontscaldes". Revista de Arqueología, juny de 1989; Juan Tovar, L.C. y Bermúdez Medel, A.: "Análisis estructural del fornax de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)" (inèdit).

2. Seria injust no fer referència aquí a la tasca investigadora realitzada per la nostra companya Maria José Conde, la tesi doctoral de la qual tracta la problemàtica cronològica i tipològica del Kalathos i, en conseqüència, incideix en la producció d'aquest tipus ceràmic a Fontscaldes.

3. COLOMINAS ROCA, J.: "El forn ibèric de Fontscaldes". Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans. Vol. VI, MCMXV-XX, Barcelona, 1923., p.p. 65-67.

4. Juan TOVAR, L.C., BERMÚDEZ MEDEL, A.: MASSÓ I CARBALLIDO, J. y Ramon SARIÑENA, E.: "Medio natural y medio económico..."

5. COLOMINAS ROCA, J.: "El forn ibèric..."

6. BERMÚDEZ MEDEL, A. y MASSÓ I CARBALLIDO, J.: "El horno cerámico del Barranc de la Premsa Cremada (Botarell, Tarragona)". Butlletí Arqueològic, 1984-85 (ed. 1988), p.p. 63-106.